

Микола Рябчук

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено з'ясуванню взаємозв'язку між певним типом національної ідентичності та конкретним набором цінностей, що визначає її аксіологічний аспект та суттєво впливає на політичний розвиток нації. Розгляд теоретичних аргументів поєднується у статті з аналізом емпіричних даних, опублікованих американським політологом Стівеном Шульманом, стосовно кореляції між двома версіями української національної ідентичності, вельми приблизно окресленими ним як «етнічна» та «східнослов'янська», та – публічною, ціннісно детермінованою підтримкою політичних та економічних реформ. Стаття стверджує, що так звана «етнічна» (у

термінах Шульмана) українська ідентичність тісніше пов'язана з ліберально-демократичними, гадано «західними», цінностями і таким чином є більш сприятливою для здійснення вкрай необхідної політичної й економічної лібералізації в Україні.

Ключові слов: національна ідентичність, цінності, Україна, Європа, модернізація.

Mykola Riabchuk. On the axiological aspect of national identity. *The article examines interrelation between a certain type of national identity and the specific set of values that inform the axiological aspect of that identity and substantially influence nation's political development. The theoretical arguments are supported by Steven Shulman's empirical study of correlations between, on the one hand, two versions of Ukrainian national identity labeled tentatively «Ethnic» and «East Slavonic», and, on the other hand, value-based public support for political and economic reforms. The article argues the so-called «Ethnic» Ukrainian identity is more attached to liberal-democratic, seemingly Western, values and therefore more supportive for political and economic liberalization that Ukraine urgently needs to complete within a framework of a large-scale modernization.*

Keywords: national identity, values, Ukraine, Europe, modernization.

Всяка національна ідентичність за самою своєю природою має істотний ціннісний компонент. Це впливає фактично з самого її означення. Національна ідентичність, як стверджують етносоціологи, – це здатність особи отожднювати себе, розумово й емоційно, зі спільнотою, яку вважає «своєю», з її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними та економічними інтересами [1, с. 18–27]. Таке самоототожнення передбачає уявлення про певний ідеальний/ідеалізований образ спільноти та, відповідно, про нормативні цінності, які особа вважає бажаними і які намагається тою чи тою мірою засвоїти в процесі самоідентифікації. У цьому сенсі можна говорити і про зворотний процес – проектування спільнотою певних норма-

тивних цінностей на кожну особу як цінностей бажаних і навіть необхідних для набуття повноцінного членства в спільноті, для символічного, зокрема й ціннісного з нею ототожнення.

Попри позірну очевидність взаємозв'язку між тою чи тою національною ідентичністю та відповідною системою цінностей, обговорення цієї проблематики в Україні має переважно публіцистичний характер і зводиться найчастіше до бездоказових тверджень про особливий індивідуалізм українців, їхній вроджений демократизм, волелюбність чи, скажімо, працьовитість. До цього ж ряду належать і сумнівні, жодним чином не верифіковані метафори «націо-нального характеру», «національної психіки» та «національної душі». Відсутність ґрунтовних досліджень ціннісного аспекту національної ідентичності можна пояснити, до певної міри, своєрідною «політкоректністю», тобто побоюванням, що пов'язування національних ідентичностей із цінностями неминуче призведе до розрізнення «кращих» та «гірших», «прогресивніших» та «реакційніших» ідентичностей, а відтак і народів.

Це побоювання ґрунтується на примордіалістському розумінні націй як одвічних, генетично детермінованих сутностей, а не, як стверджують модерністи, певних соціальних конструктів. Національна ідентичність за такого підходу є радше вродженою, аніж набутою; отже, її ціннісний вимір справді легко переноситься на кожного індивіда й усю спільноту як щось незмінне та абсолютне. Конструктивісти тим часом спростовують таке бачення, вважаючи всяку ідентичність набутою, соціально обумовленою і, відповідно, відкритою до подальших змін та модифікацій. Крім того, вони вказують на різну силу й пріоритетність людських ідентичностей, їхній плинний, ситуативний та гетерогенний характер. Це, зокрема, означає, що різні індивіди засвоюють і виявляють національну ідентичність із різною інтенсивністю і, тим більше – по-різному сприймають та перетлумачують ті чи ті її ціннісні компоненти. У кожній національній спільноті функціонують різні ідеології, кожна з яких намагається на свій лад реформувати національну ідентичність та реінтерпретувати притаманну їй ціннісну систему.

Друга причина, яка, вірогідно, стримує дослідження ціннісного аспекту національної ідентичності, має суто

методологічний характер і полягає в загальній складності емпіричного вивчення абстрактних категорій, а тим більше – взаємозв'язку між ними. У принципі, такий зв'язок можна операціоналізувати за допомогою соціологічних даних, котрі, з одного боку, описують силу і якість національної ідентичності респондента, а з іншого – його прихильність до тих чи тих цінностей. Кореляція між одними й другими даними може бути значущою, а проте (теоретично) ще істотнішими можуть бути якісь інші чинники – соціальна ідентичність, наприклад, конфесійна або регіональна, – котрі просто збігаються в тому чи тому конкретному випадку з чинником ідентичності національної. Тому дослідники мусять робити регресивний аналіз ще й багатьох інших чинників, аби з певністю стверджувати, що саме національна, а не якась інша ідентичність зумовлює прихильність до саме цих цінностей. Зрозуміло, що таке дослідження є не лише копітким технологічно; воно ще й залежить від наявності дуже широкої (і кошовної) бази репрезентативних соціологічних даних.

На сьогодні мені відома лише одна така праця – стаття Стівена Шульмана «Національна ідентичність та публічна підтримка політичних і економічних реформ в Україні», опублікована 2005 року в американському журналі «Славік рев'ю» й незаслужено обійдена увагою українських учених [2, с. 59–87]. Пропонований нарис є, отже, спробою критичного прочитання згаданої статті та з'ясування її сильних і слабких місць і, відповідно, можливості використання в подальших дослідженнях політичних процесів у посткомуністичній Україні.

Насамперед слід зазначити, що Стівен Шульман у своїй розвідці обговорює зв'язок національної ідентичності не з усією системою притаманних їй нормативних цінностей, а лише з тими цінностями, які істотно впливають на перебіг посткомуністичних трансформацій, що зводяться насамперед до запровадження ліберальної демократії та вільного ринку. На підставі вже наявних досліджень автор показує, що прихильне ставлення до політичної й економічної лібералізації відчутно корелює з молодшим віком респондентів, кращою освітою та вищим рівнем урбанізованості [2, с. 60–61]. Всі ці чинники, зазначимо, так чи так пов'язані з вищою соціальною мобільністю й кращою

адаптованістю до вільноринкової конкуренції, а тому прихильність саме цієї категорії респондентів до економічної лібералізації не є жодною несподіванкою. Натомість, прихильність цих самих респондентів до лібералізації політичної може пояснюватися хіба що кращою поінформованістю, яка корелює з освіченістю та, до певної міри, урбанізацією, проте не конче з молодшим віком. Зрештою, підтримка вільного ринку зовсім не мусить збігатися з підтримкою демократії – і навпаки. Адже йдеться про різні, можна навіть сказати, протилежні цінності: демократія втілює насамперед ідею рівності, вільний ринок – ідею свободи, вільної конкуренції та, як наслідок, економічної й соціальної нерівності. Одночасна підтримка ліберально-демократичних і вільноринкових принципів та інституцій зумовлена, на думку Шульмана, певними особливостями національної ідентичності східноєвропейців, тобто специфічними соціально-історичними обставинами її формування [2, с. 62].

Ці особливості, пояснював він у своїй давнішій статті під назвою «Про сумнівність дихотомії громадянського/етнічного та західного/східного у вивченні націоналізму» (2002), «розвинулися в опозиції до советської домінації та універсалістської комуністичної ідеології. Коли советсько-комуністичне правління ослабло і врешті впало, народи регіону знов згуртувалися довкола своєї спадщини, інтерпретуючи її тепер як засадничо демократичну – на противагу накинутій імперськими хазяями. Конструюючи національну ідентичність і утверджуючи національний суверенітет, більшість титульних етносів регіону послідовно наголошували демократичні принципи, знехтувані за комунізму: верховенство права, політичну рівність, права меншин. Таким чином, якщо у ХІХ столітті реактивний характер східноєвропейського націоналізму спонукав насамперед до утвердження етнокультурних компонентів національної ідентичності, наприкінці ХХ він спонукав до наголошення компонентів громадянських» [3, с. 582].

Іншими словами, вирішальну роль у перебігу посткомуністичних реформ відіграло уявлення східноєвропейських народів про самих себе й про інших – їхня політична й культурна самоідентифікація. Це уявлення було великою

мірою міфологічним, тобто ідеалізованим: східноєвропейці уявляли себе органічною й легітимною частиною ліберально-демократичного й вільноринкового «Заходу», до якого буцімто одвіку належали і з якого були вирвані лихою зовнішньою силою (советською окупацією). Тепер вони отримали змогу знову «повернутися до Європи», до «нормального» розвитку, виправляючи таким чином історичну несправедливість та усуваючи цивілізаційне збочення.

Попри міфічність такого уявлення (адже ані Захід не був завжди ліберально-демократичним, ні, тим більше, східноєвропейські країни, та й сама їхня належність до «Європи» не була аж такою очевидною й безсумнівною) його реформаторський імпульс був вельми потужним. «Йдеться не про те, що демократія й капіталізм мають кращі шанси розвинути в країнах більш вестернізованих, з відповідними демократичними та капіталістичними культурами, – пояснює Шульман, – а про те, що демократія та капіталізм мають кращі шанси отримати підтримку еліт і широких мас, якщо вони символічно або й фактично зміцнюють бажану для населення цієї країни національну ідентичність, або сприймаються як інструментально з нею сумісні» [2, с. 67].

Прийняття європейської ідентичності вимагає прийняття європейських цінностей, зокрема й демократії та капіталізму, – не як «одвічних», звісно, але як безумовно панівних у сьогоднішній Європі. Це спонукає, зокрема, і до своєрідної європеїзації власної історії, наголошування в ній тих сюжетних ліній, постатей і подій і, звичайно ж, цінностей, які той зв'язок підтверджують. Східноєвропейці мусили уявити собі свою європейську ідентичність як певний стандарт, до якого належало доростати, здійснюючи реформи й переймаючи цінності, без яких неможливе повноцінне функціонування демократичних та вільноринкових інституцій.

В Україні, як дає зрозуміти Шульман, посткомуністичні реформи не вдалися великою мірою через слабкість саме цієї, «європейської» ідентичності та, відповідно, її низький мобілізаційний потенціал. Значно сильнішою в Україні виявилася альтернативна «євразійська» ідентичність – із цілком іншими цінностями, настановами та орієнтаціями. Шульман говорить про дві «версії» етнонаціональної ідентичності в Україні, а точніше – про

«ідентичнісні комплекси», маючи на увазі, що кожна з них пов'язана з широким набором вірувань, переконань та політичних преференцій [2, с. 68]. Одну з них він називає «українською етнонаціональною», другу – «східнослов'янською». Обидва терміни доволі приблизні і потребують пояснень. У першому випадку термін може бути сприйнятий як вказівка на ексклюзивний, суто етнічний характер української ідентичності, – якою вона насправді не є, хоча й передбачає існування певного (українського) етнокультурного ядра, довкола й на основі якого формується політична нація. У другому випадку термін ігнорує специфічно регіональний – український чи, принаймні, «малоросійський» – характер «східнослов'янської» ідентичності: «східнослов'янськість» вказує тут не на якусь окрему національну (чи наднаціональну) ідентичність, а радше на особливу версію ідентичності української, відмінної від «української етнонаціональної».

Стівен Шульман розглядає відмінності між цими двома ідентичностями («версіями») за п'ятьма параметрами:

1. Основні риси/чинники, що єднають спільноту (в одному випадку це українська етнічність, мова й культура, у другому – східнослов'янська культура та спадщина).

2. Основні риси, що уподібнюють чи, навпаки, відрізняють спільноту від інших спільнот (одні вважають українську й російську історію та культуру засадничо різними, а українську та європейську культуру – спорідненими; другі – навпаки).

3. Сумісність/несумісність української та російської лояльностей/ідентичностей (конкуренція в одному випадку, взаємодоповнювальність – у другому).

4. Внутрішньополітичні пріоритети (преференції для української мови, культури, історії, символів, в одному випадку, і їхнє формально рівне трактування – у другому).

5. Зовнішньополітичні пріоритети (західна орієнтація versus східна).

Із обширного соціологічного дослідження 2001 року автор вибрав сім запитань,* які дають змогу застосувати до

* У запитаннях респондентам пропонувалося висловити за 5-10-бальною шкалою міру своєї згоди/незгоди з різними твердженнями, на

кожного з окреслених вище п'яти компонентів національної ідентичності певні кількісні показники та вивести з них єдиний індекс, що розташовує ідентичність респондента на шкалі між сильною українською «етнонаціональною» (+1) та сильною «східнослов'янською» (-1).**

Подібним чином було операціоналізовано також ставлення респондентів до різних аспектів політичного й економічного лібералізму, а також авторитарного та комуністичного врядування. Як показав аналіз, ані мова, ані етнічність, ані регіональна належність (за винятком Криму – з виразними авторитарними, прокомуністичними настроями) не впливають істотно на приблизно однакове ставлення респондентів до політичного та економічного лібералізму, хоча й позначаються на їхніх авторитарних симпатіях (вони дещо вищі серед етнічних росіян та російськомовних українців), а також на ставлення до комунізму (найнегативнішим воно є серед жителів західного регіону, українофонів та етнічних українців) [2, с. 74].

Найвиразнішою, однак, як і прогнозував Шульман, виявляється кореляція між ставленням до політичного й економічного лібералізму та національною ідентичністю: чим сильніша «східнослов'янська» ідентичність, тим це ставлення негативніше, і навпаки – чим сильніша українська «етнонаціональна» ідентичність, тим воно позитивніше***. Ця залежність, емпірично доведена Шульманом, впливає з історичних особливостей формування української національної ідентичності – як альтернативної щодо офіційно

зразок «Українці в Україні й росіяни в Росії дуже різні/подібні за своєю культурою, традиціями та поглядами», «Людина легко може бути українцем і росіянином водночас», «Російська мова в Україні не повинна бути офіційною на жодному рівні / повинна бути єдиною офіційною», «Для України важливіше розвивати стосунки з Західною Європою / з Росією й Білоруссю» [2, с. 84–87].

** Інтеркореляція всіх семи показників, за попередньою перевіркою автора, виявилася достатньо високою (альфа Кронбаха .68) для зведення їх до єдиного індексу.

*** Щоб з'ясувати можливий вплив інших чинників (віку, освіти, статі, конфесії, заможності тощо) автор здійснив регресивний аналіз, який підтвердив їхню значно меншу істотність.

нав'язуваної російської та її регіонального «малоросійського» субституту.

Імперське заперечення окремої української мови й національності не лише робило росіян для українців головним «Іншим», а й спонукало їх до постійного підкреслювання й плекання цієї «іншості» як передумови і запоруки національного існування, його своєрідної легітимізації. Символічна мовно-культурна емансипація передувала, легітимізувала й, у певному сенсі, покликана була забезпечувати політичну суверенність. Щоб витримати асиміляційний тиск з боку імперії, що стала на шлях європеїзації/модернізації, українські інтелектуали мусили знайти адекватні символічні ресурси, які б видавалися достатньо модерними, тобто виходили за межі традиційних посилянь на героїчне минуле й барвистий фольклор. Щоб мати майбутнє, відстала селянська нація мусила бодай символічно прилучитися до модерного світу, причому зробити це не через імперську столицю й імперську культуру, а безпосередньо, попри Імперію й усупереч Імперії. Українці мусили знайти для себе альтернативний цивілізаційний центр, який був би не менш привабливим і потужним від традиційно-імперського й водночас прихильнішим (чи бодай нейтральним) щодо їхнього національного існування. Такий центр існував лише на Заході, у Європі, тож українські націотворці мусили стати західниками, оскільки це був єдиний реальний спосіб запевнити символічну і, за сприятливих обставин, політичну життєздатність для свого проекту. Це означало, зокрема, й засвоєння, щире чи вимушене, панівних на Заході ідеологій. Ліберальна демократія майже весь час, за істотним винятком 1930-х років, домінувала на Заході, і це наклало відбиток на український націоналізм протягом усього його розвитку.

Українські націоналісти завжди були у певному сенсі «західниками мимоволі»: вони вимушено орієнтувалися на Захід і приймали тамтешні правила гри, попри традиційну нативістську підозріливість до всякої іншості та інакшості й іманентну схильність до автаркії й пошуків «власної мудрості» та «третього шляху» [4; 5, с. 27–54]. Російський

тиск – політичний, культурний, економічний – фактично не давав їм особливого вибору, спонукаючи до прозахідної позиції та конструювання європейської ідентичності – на противагу гаданій російській «азійськості». Стівен Шульман так описує цей процес: «Еліти, котрі формують [прозахідну] ідентичність, як правило, протиставляють українців та Україну в культурно-історичному плані росіянам та Росії – народові і країні, що мають, на їхню думку, сильні колективістські та авторитарні нахили. Водночас вони стверджують, що українці мають багато спільного у культурно-історичному плані з Європою... [Відтак] демократія та капіталізм символічно підносять статус етнічних українців, утверджуючи в країні цінності, котрі асоціюються з уявленою українською етнічною культурою, і, отже, можна припустити, що й функціонуватимуть вони ефективніше у країні, заснованій на уявлених українських етнічних цінностях. Більше за те, оскільки Росія як головний «Інший» для носіїв цієї ідентичності сприймається як країна, далека у своєму культурно-історичному розвитку від ідивідуалістських та волелюбних моделей, то, відповідно, відкинення ними недемократичних та некапіталістичних моделей символічно й фактично підтримує уявну культурну дистанцію між Україною та Росією, підсилюючи таким чином українську національну тотожність. І навпаки, оскільки європейська та українська етнічна культури уявляються як близькі, а самі європейці асоціюються з демократією та капіталізмом, то українці схиляються саме до цих моделей, котрі символічно й фактично підсилюють їхню уявну культурну близькість до європейців і підвищують статус етнічних українців в Україні як основної групи» [2, с. 69].

Цей підхід, зрозуміло, говорить більше про самоствердження українців та їхню символічну емансипацію з-під російського домінування, аніж про реальну відданість громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям, окреслюваним як «європейські». Віддаль між сконструйованим власним образом «європейської нації» та її реальним – глибоко советизованим, неліберальним, негромадянським, у найкращому разі, амбівалентним – характером може бути справді значною. Проте ідеальний образ задає певну ціннісну норму, спо-

нукаючи націю поступово засвоювати ті риси, які її до того уявленого образу наближають.

Натомість наявність «східнослов'янської» ідентичності, як стверджує Шульман, негативно впливає на ставлення до демократії та капіталізму:

«Прихильники цієї ідентичності серед еліт стверджують, що етнічні українці та росіяни – і в Росії, і в Україні – мають надзвичайно близькі й гармонійні історичні та культурні зв'язки і що світогляд цих «братніх» народів суттєво відрізняється від європейського; Європа є для цієї ідентичності головним «Іншим». Натомість Росія – як географічний регіон, що вважається культурно найближчим до України, – є для цієї ідентичності головним «Нашим». Особливо важливо тут, що Росія має великий досвід авторитарного і тоталітарного урядування та неліберальні економічні інституції і сприймається елітними прихильниками цієї ідентичності як країна з переважно колективістською – на противагу індивідуалістській – культурою. Відповідно... прихильники східнослов'янської ідентичності не надто підтримують ліберально-демократичні та капіталістичні цінності та інституції, оскільки вважають їх чужими для основної – східнослов'янської – групи (українців та росіян) та для основної нації (Росії), з якою зіставляють ідентичність України. Водочас уявлення про тісний історичний та культурний зв'язок Європи з капіталізмом та демократією і подібне уявлення про засадничу культурну відмінність між європейцями та східними слов'янами зменшує бажання прихильників східнослов'янської ідентичності підтримувати демократизацію та маркетинг у Україні» [2, с. 70].

Сказане, зрозуміло, не означає, що дистанціювання від Росії як головного «Іншого» автоматично робить український націоналізм «проєвропейським», проринковим та продемократичним. У ньому, як уже зазначалося, існують помітні антизахідні, антиліберальні, нативістсько-автаркічні течії. І навпаки, серед носіїв «східнослов'янської» ідентичності (не лише в Україні, а й у Росії та Білорусі) можна знайти прихильників західних цінностей та відповідної геополітичної орієнтації. Дослідження Шульмана не встановлює жорстко детермінованого зв'язку між ідентичністю та сповіду-

ваними цінностями, лише показує досить значну кореляцію між ними і загалом логічно і переконливо її витлумачує.

Під цим оглядом вельми показовим є оприявнений Шульманом брак виразної кореляції між мовою та етнічністю, з одного боку, і ціннісними орієнтаціями – з іншого. Автор лише констатує цей факт, проте жодним чином його не пояснює й не коментує. А тим часом він дуже важливий, оскільки підтверджує, що українська «етнонаціональна» (у термінах Шульмана) ідентичність не є суто етнічною, ані суто «україномовною». Так само, як і «східнослов'янська» ідентичність не є суто російською чи «російськомовною».

Ані мова, ані етнічність не мають самі по собі ціннісного компонента – допоки особа сама не наділяє мову та/або етнічність таким компонентом, вкладає у них певну символічну цінність, робить їх частиною, більш або менш істотною, своєї ідентичності. Національна ідентичність має ціннісний компонент саме тому, що передбачає певну рефлексію, усвідомлений вибір на основі зіставлення різних явищ та їхнього оцінювання. Натомість мова й етнічність мають ціннісний компонент лише тою мірою, якою самі є елементами національної ідентичності, а отже, й рефлексії та оцінювання. Національна ідентичність без ціннісного виміру неможлива, оскільки існує лише тою мірою, якою усвідомлюється й осмислюється. Натомість мова й етнічність не мусять мати цього виміру, бо ж цілком можуть існувати й без (само)усвідомлення – як суто фізіологічна якість в одному випадку чи спадково-біологічна в другому.

Власне, саме таким, суто інструментальним та ситуативним, є ставлення до мови й етнічності з боку значної частини населення, передусім сільського і, взагалі, менш освіченого й не надто схильного до рефлексії. І саме тому, можна припустити, ані мова, ані етнічність не корелюють істотним чином у Шульмановому дослідженні з продемократичними та проринковими орієнтаціями: українська/україномовна група приблизно наполовину складається з сільського населення, якого в російській/російськомовній групі майже немає. А це означає, що в гру входять інші соціально-демографічні чинники, які істотно спотворюють імовірні результати мовно-етнічних кореляцій. Більшість

україномовних селян потрапляє, скоріш за все, за Шульмановою анкетною, до носіїв «східнослов'янської» ідентичності, тимчасом як чимало російськомовних лібералів, прихильних/лояльних до української мови й України загалом, потрапляють до категорії української «етнонаціональної». Це підтверджує недосконалість Шульманових термінів, відзначену мною на початку цієї статті, проте аж ніяк не хибність його методу, заснованого на розріненні національних ідентичностей та їхнього ціннісного наповнення, а не формальних етнічних чи мовних характеристик.

Шульманів висновок про те, що українська «етнонаціональна» ідентичність позитивно корелює з демократичними та капіталістичними цінностями і, таким чином, сприяє їхній консолідації, тимчасом як «східнослов'янська» ідентичність навпаки, їх гальмує, переконливо підтверджений емпіричними даними його аналізу й загалом логічно впливає з теоретичних уявлень про залежність політичного та економічного розвитку від панівних цінностей та поглядів, тобто від політичної культури, притаманної тому чи тому типові національної ідентичності. Пріоритетом для українських політиків, зацікавлених в ефективній модернізації, себто вестернізації та демократизації України, мало би бути плекання проєвропейського («етнонаціонального», в термінах Шульмана) варіанта української ідентичності та пов'язаних із нею цінностей [2, с. 81–82]. Ця ідентичність, однак, залишається в Україні значно слабшою від антизахідної («східнослов'янської»), а сповідувані більшістю населення цінності – значно ближчими до російських авторитарно-патерналістських, ніж до європейських ліберально-демократичних.

Не додає оптимізму й те, що авторитарні лідери в Україні (як і в Росії та Білорусі) свідомо плекають саме «східнослов'янську», антизахідну ідентичність – як носія антиліберальних, антидемократичних, негромадянських цінностей. Така політика підтримує відносну, стагнаційну в своїй основі стабільність, проте не вирішує головного завдання, що стоїть перед Україною, – навздогінної модернізації. Вирішити це завдання на основі експліцитно антизахідної й імпліцитно антимодерної «східнослов'янської» ідентичності, засадничо конформістської й консер-

вативної, навряд чи можливо. Рано чи пізно українським реформаторам, якщо такі коли-небудь з'являться, доведеться задіювати мобілізаційний потенціал проєвропейської ідентичності та пов'язаних із нею ліберально-демократичних цінностей.

1. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., 1994. – С. 18–27.

2. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine / S. Shulman // Slavic Review. – 2005. – №1. – Р. 59–87.

3. Shulman S. Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Shulman // Comparative Political Studies. – 2002. – №5. – Р. 582.

4. Гриценко О. «Своя мудрість». Національна міфологія і громадянська релігія в Україні / О. Гриценко. – К., 1998. Див : Riabchuk M. The Nativist/Westernizer Controversy in Ukraine: The End or the Beginning? / M. Riabchuk // Journal of Ukrainian Studies. – 1996. – №1-2. – Р. 27–54.